

Assur-ah-iddina „tisztátalansága”

Vér Ádám

Az ókori Mezopotámiában a mindenkor uralkodó egyik legfontosabb kötelessége volt, hogy közvetítő szerepet töltsön be az istenek és a halandók világa között. A király a teljes közösséget („ország”) jelenítette meg az istenek irányában, míg az ország felett az istenek helytartójaként uralkodott. A mezopotámiai vallási tradíció részeként értelmezhető asszír hagyományban viszont a király papi funkciókkal is rendelkezett, így a papokra vonatkozó tisztasági előírásoknak is meg kellett felelnie.¹ Egy ilyen különleges státuszú személy kultikus tisztaságának megőrzése a birodalom egyik legfontosabb feladata volt, s ezt az asszír udvarban több tucat szakember összehangolt munkája tette lehetővé, akik az istenek által küldött előjelek felismerését és értelmezését követően összetett rituálékat hajtottak végre.

Tanulmányomban az ún. helyettes-király (*sar púhi*) szertartást vizsgálom, amelynek keretében a király előjelek által megjósolt halálát úgy hárították el, hogy az uralkodót időlegesen megfosztották királyi mivoltától, e veszélyesnek tekintett időszakra pedig egy helyettes-királyt ültettek trónra. A baljós terminus leteltével a helyettes-királyt meggyilkolták, így teljesítve be a jóslatot, s végül az igazi királyt ismét hatalomba helyezték. A helyettes-király-szertartással párhuzamosan végzett ún. fürdőház (*bít rimki*) rituálé keretében valósult meg az igazi király letétele, elrejtőzése, a személyére vonatkozó baljós előjelek és tisztátalanságok átadása a helyettes-királynak, valamint az igazi király újbóli beiktatása. Célom a fent vázolt rituálésorozatra vonatkozó asszír levelek közreadása és rituális kontextusuk bemutatása.

Az asszír király kiemelt helyzete

Az uralkodók kiemelt, az istenek és az emberek közötti közvetítő szerepe az asszír királyi hagyomány egész történetén végigvonul. Erre vonatkozó első forrásunk egy Szilulu nevű asszír király pecséthenger-felirata, mely az anatóliai Kültepe (az ókori Kanis) ásatásán előkerült agyagtáblákon és „borítékokon” található.² Az asszír királylista szerint Szulilu volt az első király Assurban, aki nem sátorban élt. A pecséthenger tulajdonosa talán azonos vele.³ A mértékadó kronológiák meg sem próbálnak pontos évszámot rendelni uralkodásához;⁴ valamikor a Kr. e. XXI. század végén, XX. század elején uralkodhatott. A pecséthenger felirata (RIMA 1, 13, no. 1):

¹ Vö. RADNER 2010.

² A pecséthenger-lenyomat pontos rajzát lásd: EPIHIMER 2013: 42, fig. 8.

³ Vö. VEENHOF — EIDEM 2008: 124–125; LASSEN 2012: 164–167; EPIHIMER 2013: 42.

⁴ Az asszír királyok uralkodási éveinek újabb feldolgozásához lásd FRAHM 2017: 613–616.

Assur a király, Szilulu Assur helytartója, Dakiki fia, aki Assur városának hírnöke (volt).

A pecséthenger-feliraton szereplő Szilulu és a királylistában szereplő Szulilu azonosítását támasztja alá, hogy egyik forrás sem említi királyi őseit, s az első független asszír királyként Szilulu jelenti ki⁵ először diadalmasan, „Assur a király!”

Asszíria történelmének utolsó nagyformátumú uralkodója, Assur-bán-apli (uralk. Kr. e. 668–631) koronázási himnuszának⁶ két sora szorosan kapcsolódik ehhez a gondolathoz:

15. sor: Assur a király, bizony, Assur a király! Assur-bán-apli Assur [helytartója], akit az ő keze teremtet.

A feltehetően a középasszír korból (Kr. e. XIII–XII. század) származó *Koronázási rituálé* szövegében⁷ nagyon hasonló megfogalmazás köszön vissza. A rituálé elején (I 27’b–29’), amikor a király megközelíti az Assur-templomot, Assur papja (*sangú*) megüti az uralkodó arcát és így szól: „Assur a király! Assur a király!” — és folyamatosan ezt ismétli, amíg a processzió a templom Anzú-kapujához ér.⁸

A rituálé egy későbbi szakaszában, az asszír főhivatalnokok és eunuchok áldásában a következők szerepelnek (II 30–36):

Assur és Mullisszu a koronád birtokosai, száz évig ékesítsék fejed a koronával! Lábad legyen megfelelő a Templomnak, kezed legyen megfelelő Assurnak, istenednek! A te papságod (*sangútu*) és fiaid (papsága) legyen megfelelő Assurnak, a te istenednek! Gyarapítsd az országot az igazság jogarával! Assur adományozza néked (képességét) a parancsolásnak, a meghallgatásnak és az elfogadásnak, (valamint) az igazságot és a békességet!

Jól látszik, hogy a *Koronázási rituálé* első idézett szakaszában szereplő *sangú* ténylegesen Assur isten papja, aki természetesen fontos résztvevője a szertartásnak. A második idézett szakaszban viszont már a király és fiai papságáról (*sangútu*) van szó. Tehát az asszír uralkodók koronázási rituáléjában a király papi tisztséget is visel — a *sangú* papi cím egyébként az asszír királyfeliratok titulátúrájában is rendre megtalálható.

Ami azonban még ennél is fontosabb, hogy az asszír államiság két végpontjából származó szövegekben, Szilulu pecséthenger-feliratában és Assur-bán-apli koronázási himnuszában egyaránt szerepel két alapvető állítás: Assur a király, az uralkodó pedig az ő helyettese/helytartója. A két szöveg létrejötte között eltelt 1300 évben, bár időközben Asszíria egy apró városállamból az addig ismert legnagyobb világbirodalom-má vált, a főisten és a király viszonyában, úgy tűnik, nem történt komoly változás.⁹

⁵ Ellentétben a korábbi asszír uralkodóval, Zarriqummal, aki az Istar-templom feliratában (RIMA 1: 9) még magasztalja az idegen királyt, Amar-Színt, s magát az ő szolgájának nevezi. Vö. RUSSELL 2017: 458.

⁶ VAT 13831; SAA 3, 26–27, no. 11.

⁷ VAT 9583 + VAT 9936 + VAT 9978; SAA 20, no. 7. *Royal Coronation Ritual*.

⁸ A rituálé ezen szakaszának fordításához és értelmezéséhez lásd továbbá MACHINIST 2011: 408.

⁹ Erre a figyelemreméltó állandóságra hívja fel a figyelmet LAMBERT 1998: 68. Az asszír király és a főisten viszonyáról az utóbbi két évtized fontos elemzései: MAUL 1999; MACHINIST 2011; PONGRATZ-LEISTEN 2015: 198–218; KARLSSON 2016: 75–123.

Az ember és a király teremtése

Egy érdekes, rövid mitológiai szöveg került elő Borszipa városából,¹⁰ ami az ember teremtését leíró *Atram-haszisz-eposz* teremtésjelenetét alapul véve mintegy kiegészíti azt: az ember megteremtése után az istenek látják, hogy a teremtés még nem teljes, a *lullú-awíli* ('egyszerű ember') mellé meg kell teremteni valakit, hogy irányítsa az emberi társadalmat. Az istenek ismét munkához látnak, s egy külön teremtési aktus keretében megalkotják a királyt (*sarru máliku amélu*). A teremtési folyamat közben és annak végeztével az uralkodó különböző isteni adományokban részesül: a „nagy istenektől” a csatát, Anutól a koronát, Enliltől a trónszéket, Nergaltól a ragyogást kapja. A király teremtésének leírása után egy átoklista kezdődik, amely felsorolja, milyen isteni átkok sújtsák azt, aki fellázad ellene.

A borszippai szövegről filológiai alapon nem lehetett eldönteni, hogy az újasszír (911–612) vagy az újbabilóni (627–539) korra keltezhető-e, s bár a kommentárok egy része az újasszír királyi ideológia egyik termékeként tekintett a szövegre,¹¹ csak az Enrique Jiménez által hozott párhuzamos szultantepei szöveg alapján vált bizonyossá,¹² hogy az Asszír Birodalomban ismert és feltehetőleg ott keletkezett mítoszról van szó.

A királynak az ember teremtésétől függetlenül végbemenő teremtési folyamatáról szóló ilyen mítosz egyik ihlető forrása az a sajátosság lehetett, hogy az asszír uralkodók valamennyien egyetlen család tagjai voltak. Asszíriában a királyi hatalom a második évezred elejétől kezdve — az amurrú származású I. Samsi-Adad halálát (Kr. e. 1781) követően — egyetlen családon belül öröklődött.¹³ Az öröklés rendjét azonban nem kötötték szigorú szabályok, elméletileg minden asszír király bármilyen fokú fiági leszármazottja jogosult volt a trón megszerzésére — nem csupán a főfeleléstől, hanem az ágyasoktól származó utódok is. Ez a széles merítés tette lehetővé, hogy az asszír királyi család ilyen sokáig fennmaradt, s a Kr. e. VII. századi újasszír uralkodók több mint egy évezrednyire tudták visszavezetni családfájukat, úgy, hogy ezen időszak alatt egyetlen más család tagja sem ült Asszíria trónján.¹⁴

¹⁰ VAT 17019; VAN DIJK 1987: no. 92; MAYER 1987.

¹¹ PL. RADNER 2010: 26–27; vagy a Jiménez szövegkiadását még nem ismerő PONGRATZ-LEISTEN 2015: 208–210.

¹² JIMÉNEZ 2013. A párhuzamos szultantepei szöveg az STT 24, amely már korábban is ismert volt, de Jiménez mutatta ki először, hogy e szöveg nem az *Atram-haszisz-eposz* egy furcsa variánsa, hanem a borszippai szöveg újasszír kori kézírata. Szultantepe a mai Törökország Şanlıurfa tartományában, Urfa és Harran között fekszik, az innen előkerült ékírásos agyagtáblák mind az Újasszír Birodalom időszakára keltezhetők.

¹³ YAMADA 2003.

¹⁴ RADNER 2010: 26.

Összefoglalva tehát az asszír uralkodóvá válás három alapvető követelményét elmondhatjuk, hogy 1. az asszír királyi családból kellett származnia az illetőnek; 2. isteni legitimációban kellett részesülnie, lehetőleg még koronahercegi kinevezésekor; 3. bizonyítania kellett uralkodói alkalmasságát, akár azáltal, hogy koronahercegként részt vett a birodalom irányításában, akár azáltal, hogy képes volt megkaparintani a trónt. Ez utóbbi pont azonban tartalmaz még egy előfeltételt. Bár a történetírás az asszír királyok működését leginkább hadvezéri vagy építetői szerepkörükben láttatja, uralkodási idejük jelentős részét — mintegy száz napot egy évben — valójában különböző kultikus feladatok ellátásával töltötték (újévi ünnepek a birodalom nagyobb városaiban, triumphusok, jelentősebb istenségek helyi ünnepein való részvétel, stb). Ehhez adódik hozzá még az az idő, amit a király személyének kultikus tisztaságát biztosító rituálék elvégzése igényelt, hiszen az uralkodó közvetítő szerepköre ezek nélkül nem valósulhatott volna meg. Mindezen feladatok ellátásához a királynak rituálisan tiszta állapotban kellett maradnia, ami a „tisztaság” mezopotámiai koncepciója szerint a testi tökéletességet — minimumfeltételként a betegségektől való mentességet — is feltételezte.¹⁵

Assur-ah-iddina kiemelt helyzete a kutatásban

A király személyével kapcsolatos rituálék kutatásában az asszír királyok közül kiemelt figyelmet kap Assur-ah-iddina (uralk. Kr. e. 680–669), s ennek több oka is van. Egyrészt az udvari tudósokkal folytatott királyi levelezés csak az ő és utóda, Assur-bán-apli uralkodásának idejéből ismert,¹⁶ s így számtalan rituálé tényleges alkalmazásáról csak innen van információnk.

Ebből a levelezésből tudjuk, hogy ő maga súlyos beteg, betegsége diagnosztizálhatatlan, tulajdonképpen alkalmatlan lenne az uralkodásra. A tünetekről viszonylag pontos képet kaphatunk a levelezésből:¹⁷ nem szűnő láz, gyöngeség, étvágytalanság, végtagmerevség, szemfájdalom és fényérzékenység, a bőr felhólyagzása és a hólyagok felfakadása, meghűlés és hidegrázás, fülgyulladás és fülzúgás. A tünetek ismeretében eddig csupán Simo Parpola kísérelt meg diagnózist felállítani,¹⁸ szerinte Assur-ah-iddina a *lupus erythematosus* elnevezésű megbetegedésben (LERM, Liebmann-Saxféle betegség) szenvedett, amely krónikus gyulladáisos, fényérzékenységet okozó auto-

¹⁵ VAN DER TOORN 1989: 347; PONGRATZ-LEISTEN 2009: 414.

¹⁶ A mintegy 400 szöveget tartalmazó levelezést Simo PARPOLA adta ki, előbb kommentárokat és kísérőtanulmányokat tartalmazó kötetekben: 1970; 1971; 1983, majd az SAA 10 kötetben.

¹⁷ PARPOLA 1983: 230–236; láz: SAA 10, nos. 241, 242, 243, 315, 328; gyöngeség: SAA 10, nos. 242, 316; étvágytalanság: SAA 10, nos. 43, 196; végtagmerevség: SAA 10, nos. 242, 327; szemfájdalom és fényérzékenység: SAA 10, nos. 196, 242, 243, 328; a bőr felhólyagzása: SAA 10, nos. 37, 315, 318, 325, 327; meghűlés és hidegrázás: SAA 10, nos. 236, 241; fülgyulladás vagy fülzúgás: SAA 10, nos. 323, 324, 327.

¹⁸ PARPOLA 1983: 231–233. A filológus Parpola diagnózisát megerősíti KAISER 1995 — igaz, ő ószövetségi teológus, és nem orvos.

immun betegség. A betegség jellegzetes ismertetőjeléről, az orrnyergen és az arcon lévő, farkasharapásra emlékeztető kiütésekről kapta nevét. Bizonyosságot valószínűleg sohasem szerezhettek Assur-ah-iddina betegségének mibenlétéről,¹⁹ azonban az udvari tudósokkal való levélváltásból annyi bizonyosságra vehető, hogy a királynak súlyos, a bőrfelszínen is nyomot hagyó betegsége volt.

Úgy tűnik tehát, hogy Assur-ah-iddina nem véletlenül mutatott különös érzékenységet a baljós ómenek által jelzett veszélyek felderítésére és kiküszöbölésére.²⁰

Miért van szükség a helyettes-király-szertartásra?

Az ókori mezopotámiai világkép szerint a világot az istenek teremtették és az isteni akarat határozza meg a világ működését. Ezt az isteni akaratot a világban megjelenő legkülönbözőbb jellegű előjelek tudatják, s a közvetítőnek tartott király legfontosabb feladata, hogy ezeket az előjeleket felismerje és a bennük rejlő isteni szándékot megfejtse, hogy azután ezek alapján kormányozza az országot. Az ómenek természetükből fakadóan az anomáliát, a megszokottól eltérőt rögzítik. Az isteni üzenet nem a világ normális működésében, hanem az attól való eltérésben jelenik meg.

Az isteni akaratot jelző előjelek közül a legerősebb baljós előjelnek a nap- vagy holdfogyatkozás számított.²¹ A részleges vagy teljes fogyatkozás jelezhetette azt az isteni döntést, mely szerint a király meg fog halni, noha nem szükségszerűen utalt erre, és nem feltétlenül az asszír király halálára vonatkozott. Egy Munnabitu nevű csillagjós így foglalta össze a holdfogyatkozás értelmezését befolyásoló tényezőket az asszír királynak írt jelentésében:

(Hogy kire vonatkozik) a (hold)fogyatkozásban megnyilvánuló gonosz, meghatározza a hónap, a nap és az „őrség” (amelyben a holdfogyatkozás végbemegy), továbbá annak kezdete, valamint az, hogy (a holdkorong) melyik felén kezdődik, s hol megy ki a fogyatkozás — ezek határozzák meg, kiket érint a (fogyatkozásban megnyilvánuló) gonosz.²²

A mezopotámiai csillagtudományban a holdtölte idején esetleg megjelenő holdfogyatkozás értékelésében tehát fontos szerep jutott annak, hogy a holdkorong „melyik felén kezdődik”, hiszen a holdkorongot hagyományosan a négy égtájnak megfelelő negyedekre osztotta e diszciplína, s amelyik égtájnak megfelelő holdne-

¹⁹ Részben ezen eset kapcsán a retrospektív diagnózis módszertanának teljes elutasítását fogalmazza meg az orvos-történész Karl-Heinz LEVEN 2004: 379–382.

²⁰ A már említett, udvari tudósokkal folytatott levelezésén kívül Assur-ah-iddina uralkodása idejéről majdnem 350 máj jóslással kapcsolatos jóskérdés és beszámoló is fennmaradt (ezeket adta ki Ivan STARR az SAA 4 kötetben), valamint több mint 500, előjelet hordozó csillagászati jelenségről szóló beszámoló (ezeket Hermann HUNGER adta ki az SAA 8 kötetben).

²¹ ROCHBERG 2018: 290, további irodalommal.

²² SAA 8, no. 316: 3–5. Alább olvashatjuk Már-Isszár levelét (Nr. 5.), amelyben elmagyarázza a királynak, hogy az adott holdfogyatkozás nem Asszíria vagy Babilónia királyát — tehát Assur-ah-iddinát — érinti, a jelenség által feltárt baljós előjel nem rá vonatkozik.

gyedet érintette a fogyatkozás, arra vonatkozott az előjel is.²³ Assur-ah-iddina egyszerre volt Asszíria és Babilónia királya is, tehát a hold két negyedében végbemenő fogyatkozás is az ő személyére vonatkozott. Ha a holdfogyatkozás a király halálát jelezte, az égi jelenséggel egy száznapos baljós időszak vette kezdetét, mely idő alatt bekövetkezett a király halála. Az udvari tudósok természetesen mindent elkövettek annak érdekében, hogy a fogyatkozás által előre jelzett isteni ítélet — a király halála — ne történjék meg, pontosabban, hogy ez ne az igazi királyt sújtsa. A következőkben igyekszem röviden bemutatni, hogy kik voltak ezek az udvari tudósok, s ezután térek rá az ómen-jellegű esemény által előre jelzett baj elhárítására hivatott rituálék tárgyalására.

Az udvari tudósok és feladataik

Az istenek által küldött előjelek megfigyelésével, értelmezésével és a jóseljárás eredményei alapján végzett mágikus eljárásokkal az asszír udvarban népes szakembergárda foglalkozott. Az udvari szakértők²⁴ magukat bölcseknek (*enqútu*) vagy tudósoknak (*ummánú*) nevezték, és különböző „tudományos” diszciplínákat képviseltek: asztrológusok (*tupsarrú Enúma Anu Enlil*), exorcisták/ráolvasópapok (*ásipú/masmassú*), máj-/béljósok (*báru*), gyógyítók (*aszú*), siratópapok (*kalú*). A különböző szakértőcsoportok működését egy-egy kirendelt vezető koordinálta.

A helyettes-király-szertartásokról szóló levelezésből jól látható, hogy a különböző szakterületek képviselői együttműködtek: az előjelek megfigyelését, ezek értelmezését, valamint az ómenek által előre jelzett veszélyek elhárítására hivatott rituálékat közösen hajtották végre. A levelezésben résztvevő udvari tudósok közül a legfontosabbak Adad-sum-uszur²⁵ (a király személye körüli ráolvasópap), Nabú-zér-lésir²⁶ (az udvari

²³ A holdkorong felosztásához lásd AMBOS 2005: 52, további irodalommal.

²⁴ Az asszír udvari „tudósokról” (a jóslás és mágikus eljárások szakembereiről) átfogóan lásd: PARPOLA 2010: 40–41; PONGRATZ-LEISTEN 2015: 30–36, 448–467; VERDERAME 2018; SAA 10: xvii–xxviii; magyarul BÁCSKAY — NIEDERREITER 2013: 186–191; ESZTÁRI — VÉR 2017: 11–12.

²⁵ Udvari tudós család sarja. A család első név szerint ismert tudós őse Adad-sum-uszur távoli felmenője, Gabbu-iláni-éres (*rab tupsarri*, ’az írnokok vezetője’) volt, aki a Kr. e. IX. század első harmadában szolgált a királyi udvarban. Adad-sum-uszur nagyapja, Marduk-sum-iqisa is írnok volt, működésének pontos ideje és helyszíne nem ismert; az ő fia, Nabú-zuqup-kéna, Adad-sum-uszur apja, vezető udvari tudós II. Sarrukín és Szín-ahhé-eriba uralkodása idején (Kr. e. 716–683). Adad-sum-uszur Assur-ah-iddina uralkodása idején a király személyes ráolvasópapja volt (*ásipu sa sarri*). A tudós dinasztiahoz lásd ESZTÁRI — VÉR 2017: 12, a 23. jegyzettel; Adad-sum-uszur személyéhez lásd LUPPERT-BERNARD 1998, valamint KOMORÓCZY 1995: 87–89.

²⁶ Adad-sum-uszur fivére, ugyanannak a nagy múltú tudósdinasztiának a tagja, az udvari írnokok vezetője. A tisztségéhez lásd: HUNGER 1968: no. 344: 4. A fivéri kapcsolathoz lásd: SAA 10, no. 294: r.21. Nabú-zér-lésir két fia közül a levelezésben szintén megjelenő Isszár-sum-éres követte apját az udvari írnokok vezetője tisztségben (vö. HUNGER 1968: no. 344: 2), Sumaia pedig ráolvasópapként szolgált Assur-bán-apli udvarában.

írnokok vezetője), Urad-Ea²⁷ (a harráni Szín-templom legfőbb siratópapja) és Már-Isszár²⁸ voltak.

A tisztátalanság eltérő szintjei

A rituális tisztaság és tisztátalanság összetett koncepciót alkot a mezopotámiai hagyományban,²⁹ és legalább két szintje különíthető el.

Az első esetben az ember érintkezett valami tisztátalannal, és ettől maga is tisztátalanná vált — ez azonban nem vonta maga után a személyes istenség elfordulását, és viszonylag egyszerűen kezelhető és közömbösíthető: rituális fürdéssel, inherens módon tisztának tartott dolgok (például cédrusfa-darabkák) rágcsálásával, stb.³⁰

A második, súlyosabb tisztátalanság akkor lép fel, ha valaki tisztátalan állapotban valamiféle bűnt követ el — ekkor egyrészt fennáll az imént már említett beszenyeződés, másrészt a személyes istensége is elfordul az embertől, s így semmilyen szakrális tevékenységet nem végezhet. Ez utóbbi tisztátalanságot fizikai entitásként tételezték, nem volt megsemmisíthető, csak átruházható, felaprózható és elrejtendő, s a tisztátalanság e formájának közömbösítése a ráolvasópap feladataihoz tartozott. Mivel a tisztátalanná vált személy általában nem tud arról, miként vált tisztátalanná, csupán azokkal a tünetekkel szembesül, amelyek a személyes istensége elfordulása miatt történhettek meg vele, a ráolvasópap állítja fel a diagnózist (mi az a bűn, ami miatt az isteni támogatás megszűnt), távolítja el a tisztátalanságot, és tesz kísérletet az isteni védelem visszaszerzésére.

A *bít rimki* rituálé és a helyettes-király szertartás célja, hogy a baljós előjelek által jelzett isteni döntés — miszerint a király meghal — következményeit elhárítsák az igazi királyról. Mindezt tulajdonképpen a mezopotámiai gyógyító eljárások logikája szerint valószínűsítik meg: az ártalmas tisztátalanságot eltávolítják az igazi uralkodóról és a helyettes-királyra ruházzák, akit végül megölnek.

²⁷ A harráni Szín-templom (a Holdisten egyik legfontosabb temploma Asszíriában) *galamahhu*-ja, tehát fő siratópapja. Babilóni származású, Sumu-libsi fia, aki Marduk templomának, az Eszagilának a *galamahhu*-ja volt — mindez onnan tudható, hogy Urad-Ea egyik fia, Nabú-zér-iddina három táblájának kolofonjában szerepelnek a felmenők. Ezek a táblák egyébként a nagyapa Babilónból elhurcolt gyűjteményéből valók, vö. HUNGER 1968: nos. 499, 500, 524. Urad-Ea fiai közül a már említett Nabú-zér-iddina követte apját a harráni Szín-templom *galamahhu*-papi tisztségében, Nabú-lé'i tisztségét nem ismerjük, csak azt, hogy ő egy rituálétáblát másolt le, amely Kalhuból, a Nabú-templomból került elő: CTN 4, no. 187.

²⁸ Babilón városának újjáépítését vezető királyi megbízott, aki — mint az leveleiből is kiderül — maga is tudós ember. Személyéhez lásd KOMORÓCZY 1995: 89–90.

²⁹ A tisztátalanság állapotát általában a tisztaság hiányaként említik a szövegek. A tisztaság mezopotámiai koncepciójához lásd: AMBOS 2012: 90; GUICHARD — MARTI 2013.

³⁰ GUICHARD — MARTI 2013: 77, 80–81.

„Fürdőház”-rituálé (*bít rimki*)

A helyettes-király-szertartást a „fürdőház” (*bít rimki*) rituálé foglalta keretbe, itt zajlottak le az „igazi király” állapotváltozásai: a helyettes-király-rituálét megelőzően a szertartássorozat keretében vált meg ruháitól, felségjelvényeitől és rangjától a király, a helyettes halálát követően pedig egy újabb „fürdőház”-szertartás keretében nyerte vissza királyi titulussát, valamint az istenek támogatását.

A rítussorozat részleteiről leginkább rituálétáblák alapján alkothatunk fogalmat:³¹ ezek a szövegek a rituálé valamiféle foratókönyveként írhatók le, tartalmazzák a résztvevők feladatait és rövidített formában (*incipit*) a rituálé során recitálandó szövegeket is.³² Az ezekből a szövegekből nyerhető információkat egészítik ki a király érdekében végzett szertartások kapcsán írt levelek, amelyek némileg árnyalják a rituálétáblák szereplő előírások gyakorlati megvalósulásáról alkotott képünket.

A rituálék színhelyeül egy ideiglenes, feltehetően összetett szerkezetű építmény szolgált (*qerszu*), amely a városon kívül, a folyóparton állt, és ennek részét képezte legalább egy nádkunyhó (*kikkiszú*) is.³³ A kezdeti rituálék során a király hét állomáson („házon”) áthaladva megszabadult a személyét megfertőző tisztátalanságtól, s azokat különböző hordozókra vitték át,³⁴ amelyeket aztán részint megsemmisítettek, részint arra használták, hogy átadják a tisztátalanságot a helyettes-királynak.³⁵ A helyettes-király-szertartás ideje alatt ezen a rituális értelemben védett helyen tartózkodott a király,³⁶ s a levelezésből azt is tudjuk, hogy ez időszak alatt saját neve helyett a „Földműves” álnevet használta. A záró rituálék során a „Földműves” ismét áthaladt az állomásokon, és egyfajta peres eljárás keretei között „védekezett” az őt ért „igaztalan vádak” ellen Samas, Aszalluhi és Ea istenek színe előtt — az istenségek nem kultuszszobrokként, hanem elemi formájukban voltak jelen (napsütés, nád és víz). A rituálé végén az istenségek felmentették a „Földművest”, aki újra felvehette királyi méltóságát.

³¹ A Kh 338 és egy hét töredékben fennmaradt tábla (K 3227 + K 3245 + K 6944 + K 7813 + K 8925 + K 11149 + K 10131), kiadásukhoz lásd: LAESSØE 1955: 29–31 és 122–135. A rituálé összefoglalását lásd AMBOS 2013a: 41–46; AMBOS 2013b: 251–252.

³² LAESSØE 1955: 34–36, Pl. II, no. 5; ABUSCH — SCHWEMER 2011: Pls. 109–110.

³³ A *qerszu*-ban végzett rituálékhoz kapcsolódik a Nr. 10, 11 és 12. levél, a folyóparti elhelyezkedéshez lásd Nr. 3. levelet, valamint AMBOS 2013b: 251. A *qerszu* mint a király személyét érintő átmeneti rituálék színhelye más rituálék során is megjelenik: vö. MAY 2010; VÉR 2018: 23–25.

³⁴ A tisztátalanságot átvevő hordozók lehetnek különböző szobrocskák, élő állatok vagy emberek — a rituálétábla leírása rabokat említ, akikre rálocsolják a király mosdóvizét (vö. AMBOS 2012), de a Nr. 10. levélben említett lány feltehetően szintén a királyt érintő tisztátalanság átvételéért lép be a *qerszu*-ba. A Nr. 11. levélben a királyhoz érkező borbély említése és a körömvágás szintén a tisztítószertartás része — s a levágott köröm fertőző jellegére utal annak elzárása.

³⁵ Így pl. a Nr. 4. levélben arról hallunk, hogy a király ruháit, felségjelvényeit és személyes tárgyait ráadják a helyettes-királyra.

³⁶ A Nr. 13. levél alapján úgy tűnik, hogy már a várható holdfogyatkozás éjszakáját is ezen a helyen tölti, itt olvasták fel neki a csillagászati jelentést a fogyatkozásról.

Helyettes-király szertartás (*sar púhi*)

A *sar púhi* rituálé első ismert előfordulása az óbabilóni kori Iszinből való, ahol Erra-imittí (Kr. e. 1868–1861) a kertészét, Enlil-bánit tette meg helyettes-királynak, majd ő maga meghalt, így Enlil-báni maradt a király (Kr. e. 1861–1837). Az Assur-ah-iddina védelmét szolgáló szertartások azonban nem egy ezer éve elfeledett ősi rituálé felelevenítését jelentették, hanem egy folyamatos hagyomány részét képezték.³⁷ Uralkodása idején összesen négy helyettes-király szertartást végeztek, mindegyik holdfogyatkozáshoz kapcsolódott: Kr. e. 672. Ajjáru (II) 26-án, Kr. e. 671. Tammuz (IV) 14-én, Kr. e. 671. Tebétu (X) 15-én és Kr. e. 669. Sziván (III) 14-én. A kezdő dátumokból jól látszik, hogy az első kivételével, amely a holdfogyatkozás bekövetkezte után 11 nappal vette kezdetét, a helyettes-király-szertartások a holdfogyatkozás idején kezdődtek, hiszen a holdfogyatkozás telihold idején lehetséges, ami szükségszerűen a holdhónap közepére kellett essen. Ebből arra következtethetünk, hogy az udvari tudósok már ekkor képesek voltak előre megállapítani a holdfogyatkozások időpontját.

A holdfogyatkozások idején Assur-ah-iddina tehát három alkalommal már rituális szempontból is védett helyen volt és egy helyettes-király ült a trónján. A helyettes személyét csak egyetlen levél említi: a Nr. 6. levélben Már-Isszár arról számol be, hogy Akkád város³⁸ főpapjának (*satammu*) fia, egy bizonyos Damqí ült trónra a király helyett. A királyi levelezés alapján a rituálénak része volt, hogy a helyettest felöltöztették a király ruháiba és felöltötte az uralkodói felségjelvényeket, trónra ült, és különböző módokon megpróbálták átvinni rá az igazi királyt érintő baljós előjeleket és tisztátalanságot. Ennek részeként több levél is említi, hogy a helyettesnek felolvasták a baljós előjeleket tartalmazó ómeneket (Nr. 5, 7, 8, 9), sőt, elisméltették vele azokat; a király ruhájából vett szövetdarabot kötöttek a lábára (Nr. 9), sőt, Nabú-zér-lésir arról számol be, hogy a rossz előjeleket hozó madarakat megfőzte és megetette a helyetessel (Nr. 7). Arról nincs információnk, hogy miként halt meg a helyettes, de szinte bizonyosra vehető, hogy megölték. Már-Isszár leveleiből tudjuk, hogy a helyettes-királyt uralkodói pompával temették el, s nyilvánosan gyászolták meg (Nr. 6). Szintén

³⁷ VÉR 2012: 8 és a 40. jegyzet további irodalommal. A mezopotámiai helyettes-király-szertartások Asszíria bukása után is folytatódtak, leghíresebb példája talán Nagy Sándor halálát megelőző szertartás, amellyel a király személyére vonatkozó baljós előjelek hatását a babilóni papság igyekezett elhárítani (vö. például Plut. *Alex.* 73); a szertartásra vonatkozó hellenisztikus forrásokat összegyűjtötte HUBER 2005.

³⁸ Mivel Babilón városa Szín-ahhé-eríba pusztítása (Kr. e. 689) nyomán ekkor még romokban állt, a helyettes-király-szertartásokat Akkád városában végezték, amely a korszakban valószínűleg jelentéktelen településnek számított, de a történeti emlékezet nagyon is tudott arról, hogy ez volt annak a dinasztának a fővárosa, amely először egységesítette egész Mezopotámiát egyetlen birodalmi alakzatba, így Babilón hiányában Babilónia helyettes-királyát itt ültették trónra (vö. Nr. 5. levél). A birodalmi adminisztráció tagjai által a királynak küldött levelek üdvözlőformulája végén gyakran szerepel a formula: „bár meghalhatnék a király, az én uram helyetteseként”.

Már-Isszár leveleiből értesülünk arról, hogy nem csak a királynak, de a királynőnek is volt helyettese, s a két helyettest együtt temették el.

A rituálé természetesen hatalmas politikai kockázattal járt, hiszen egy-egy szertartás alkalmával az elrejtőzött király száz napig nem uralkodott. A király halálának híre rémületet okozhatott az alattvalók között, miként erről a Nr. 6. levélben Már-Isszár is beszámol. A szertartássorozat adminisztratív és tárgyi feltételeinek biztosítása az adminisztráció egy vezető tagjának feladata volt: Ninivében a főeunuch, Assur-nászir (Nr. 2), Babilóniában Már-Isszár (Nr. 5 és Nr. 6) biztosította a rituálé feltételeit.

Függelék

Levelek a helyettes-király szertartásról

Nr. 1. A „Földművesnek”, a mi urunknak a te szolgálád, Nabú-zér-lésir, Adad-sum-uszur, Nabú-sum-iddina, Urad-Ea és Isszár-sum-éres. Jó egészséget a mi urunknak!

[... kb. 4 sor kitörött]

Ninivébe megyünk.³⁹

Nr. 2. [...] 12-én [...] miután [...] Kalhuba. 13-án Kalhuba ment a király fiaival. 14-én Adad-sum-uszur Ninivébe ment, és így szólt Assur-nászirhoz, a fő[eunuch]hoz, Szaszíhoz és Urad-[Ea]-hoz: „Ültessétek [trónra] a holdfogyatkozás [megjelenése] előtt!”⁴⁰

Helyettes-király szertartás: Kr. e. 671. Tebétu (X) hó 15. (december 27., éjjel),⁴¹ teljes holdfogyatkozás:

Nr. 3. A királynak, az én uramnak a te szolgálád, Marduk-sákin-sumi. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat!

3 *suilla* (‘kézfelemelés’) imát Nuszku előtt, hármat a Hold (Szín) előtt, hármat a Fiastyúk csillagkép előtt, kettőt a Szíriusz és kettőt a Mars előtt, kettőt a Vega csillagkép előtt, kettőt [...], egyet [...], egyet [...].

Az „Ea, Samas és Aszalluhi”-ráolvasás rituáléját, amely egyrészt a *namburbi* bajelhárító rituáléhoz, másrészt a „*Ha a Hold és a Nap siralmat hoz a fejedelemre és az országra*”-rituáléhoz is kapcsolódik — ez összesen 21 tábla — ma bemutattam a folyóparton; Urad-Ea pedig elvégzi a maga részét ma éjjel a palota tetején.

Amint a király, az én uram bizonyára jól tudja, egy ráolvasópapnak tartózkodnia kell a *suilla*-imák elmondásától a gonosz napokon: ezért én ma kikeresek, összegyűjtök és lemásolok sok — 20–30 — kanonikus és nem-kanonikus táblát, de az imák elmondására csak holnap este és 15-e éjszaka fogok sort keríteni. 16-án és 17-én elmondom (a megfelelő *suilla*-imákat) a Vénusz bolygó, Mullisszu, Zarpanítu, Tasmétu, Gula és Nanaya istennők előtt is.

Szétnyitottam a tenyeremet és úgy imádkoztam az istenekhez: minden rendben van, az istenek megáldották a királyt, az én uramat és az ő fiait is.

³⁹ SAA 10, no. 1 (ABL 332).

⁴⁰ SAA 10, no. 477 (ABL 1004). A levél eleje sérült, ezért küldője ismeretlen és az üzenet pontos keltezése sem állapítható meg, a négy helyettes-király-szertartás közül bármelyikre vonatkozhat.

⁴¹ A dátumhoz lásd Ambos 2005: 54; AMBOS 2013a: 45; VÉR 2011: 8 a 41. jegyzettel.

Mindazonáltal — ha a királynak nincs ellenére — küldessék parancs Kalhuba: ott is mondják el a *suilla*-imákat a Hold előtt, és végezzenek mindenféle bajelhárító rituálékat Asszíria és Babilónia koronahercegeinek védelmének érdekében. Mi baj származhat ebből?

Erősen aggódom továbbá a Hold közelgő megfigyelésével kapcsolatban — íme, ez a tanácsom: ha ez elfogadható, valakit ültessünk trónra. Amikor eljön a [15-i éjszaka], az őt fogja megfertőzni, és megmenti a király életét.

Különböző dolgokról hallok — a király, az én uram pontosan ismeri a babilóniakat és azt, hogy újra összeesküvést szőnek. Ezek az összeesküvők fertőződjenek meg!

Holnap — ha az megfelelő — személyes audienciára mennék, s beszélnek a királlyal.⁴²

Nr. 4. A királynak, az én uramnak a te szolgád, Adad-sum-uszur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat!

Akkád helyettes-királyával kapcsolatban küldessék parancs: emeljék trónra őt! (Továbbá) a király, az én uram ruháival, a helyettes-király szobrának öltözkéivel, az aranynyakláncsal, a jogarral és a trónnal, valamint a [...] fürdővel (kapcsolatban is)!

[...] Most tehát azzal kezdünk, hogy [...] és trónra ültetjük őt. Ki kell adni a parancsokat, hogy *elkezdhesük* és elindulhassunk. Mi a király, az én uram utasítása?⁴³

Nr. 5. A királynak, az én uramnak a te szolgád, Már-Isszár. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat! A nagy istenek adjanak hosszú életet, jólétet és örömet a királynak, az én uramnak!

A helyettes-király — aki 14-én Ninivében ült trónra és a 15-i éjszakát a király palotájában töltötte, míg a fogyatkozás tartott — most, 20-án éjjel biztonságosan megérkezett Akkád városába és trónra ült. Samas színe előtt felolvastam neki az előjeleket, valamennyi égi és földi előjelet magára vette, ő uralta az országokat. A király tudjon erről.

A Tebétu (X) hónapban megvalósult fogyatkozás a Nyugatot (Amurru) érintette, a Nyugat királya fog meghalni és az az ország lecsökken — más hagyomány szerint megsemmisül. Az udvari tudósok talán említették a „Nyugat” jelentését a királynak, az én uramnak. A „Nyugat” Hatti országot⁴⁴ és a nomád földeket — egy másik hagyomány szerint a káld törzsek területét — jelenti. Hatti ország, Káldea vagy Arábia valamely királya fogja elvinni ezt az előjelet. A királlyal, urammal minden rendben; megvalósíthatja vágyait. A király, az én uram (rituális) cselekedeteit és imáit elfogadják a nagy istenek. Kús ország, Tyros vagy Mugallu királya természetes halállal hal vagy a király, az én uram fogságába kerül; s a király, az én uram kisebbiteni fogja országát, ágyasai a király, az én uram rendelkezésére állnak majd. A király, az én uram elégedett lehet.

Mindazonáltal a király, az én uram tartson erős őrséget és álljon védelem alatt! Végezzék el a bajelhárító rituálékat, *ersahungú*-imákat, malária és pestis elleni rituálékat a király, az én uram és a koronahercegek életének védelme érdekében.⁴⁵

Nr. 6. A királynak, az én uramnak a te szolgád, Már-Isszár. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat. A nagy istenek adjanak hosszú életet, jólétet és örömet a királynak, az én uramnak!

Damqí, Akkád város *satammu*-papjának fia, aki uralkodott Asszíria, Babilónia és az összes országok felett, királynőjével együtt [...] -én éjszaka meghalt, helyetteseként a királynak, az én uramnak és Samas-sumu-ukínnak (Babilónia koronahercege). Betöltötte sorsát helyettesükként.

⁴² SAA 10, no. 240 (ABL 23).

⁴³ SAA 10, no. 189 (ABL 653, 81-2-4, 69).

⁴⁴ Tehát az Euphratésen túli Szíriát.

⁴⁵ SAA 10, no. 351 (ABL 629+, K 20907 + K 1263).

Előkészítettük a sírkamrát. Őt (a helyettes-királyt) és királynőjét feldíszítottuk, kezeltük, kitettük, eltemettük és elsírtattuk. Az égetési (*maqlú*) szertartásokat elvégeztük, minden baljós előjel érvényét veszítette, továbbá számos bajelhárító szertartást hajtottunk végre tökéletesen: *bít rimki* és *bít szala* mé-ceremoniákat az exorcista tudományból, *ersahungú*-imákat az írnoiki tudományból. A király tudjon erről!

Azt hallottam, hogy ezen ceremóniák előtt egy prófétanő kinyilatkoztatást tett Damqí, a *satammu*-pap fiának: „Átveszed a királyságot!” A prófétanő ezeket mondta az ország gyűlésében: „Megnyilatkozott nekem: a tolvaj *görényt*, akit az én Uram felfedett, kezedbe adja!”

Mindezek a végrehajtott bajelhárító rituálék jól működtek, a király, az én uram elégedett lehet.

Akkád város lakói megijedtek, de mi bátorságot öntöttünk beléjük, és lecsillapítottuk őket. Babilónia főpapjai és küldöttjei is megijedtek.

Bél, Nabú és valamennyi istenség meghosszabbította a király, az én uram életét; mégis, talán jobb volna, ha az istenek (által elrendelt) holdfogyatkozás érvényességi idejének lejártá előtt nem mutatkozna nyilvános helyen. Ha az megfelelő a királynak, az én uramnak, egy közembert kellene — miként korábban is — a *satammu* hivatalába helyezni, hogy a kultuszszobor talapzata előtt a rendszeres áldozatot bemutassa, az *essesu*-fesztivál és a „Templom üdvözlése” ceremóniák idején a (tömjént) Akkád Úrnőjének tömjénezőjébe helyezze.

Ha egy Babilóniát érintő fogyatkozás jelenik majd meg, ő (ez a közember) a király, az én uram helyetteseként szolgálhat majd. [...] ⁴⁶

A helyettes-király magára veszi a baljós előjeleket:

Nr. 7. A „Földművesnek”, az én uramnak, szolgál, Nabú-zér-lésir. Jó egészséget az én uramnak! Nabú és Marduk sok évvel áldja meg az én uramat!

Leírtam valamennyi előjelet, legyen az égi, földi vagy torz születésekhez kapcsolódó, és egymás után elrecitáltattam velük (a helyettes-királyal és -királynővel) Samas (a Napisten) színe előtt. Borral kezeltük, vízben fürösztöttük és olajjal kentük meg őket. (A baljós előjelet hozó) madarakat megfőztem és megettettem velük. Akkád ország helyettes-királya az összes előjelet magára vette.

Ő (a helyettes-király) így kiáltott fel: „Miféle előjelek miatt ültetettek trónra egy helyettes-királyt?” Majd így szólt: „Mondd el a «Földművesnek»: [...] -én este bort ittunk.”

Szallaja baksist fizetett a (saját) szolgájának, Nabú-uszallinak, és amikor Nikkal-iddina, Samas-ibni és Ná'id-Marduk felől is érdeklődött, az ország fellázításáról így beszélt: „Foglaljátok el a megerősített helyeket, egyiket a másik után!” — őrizetbe kell őt venni, nem lehet a továbbiakban a „Földműves” kíséretének tagja! Szolgáját, Nabú-uszallit ki kell kérdezni — ő mindennel kitálal majd! ⁴⁷

Nr. 8. Uramnak a te szolgál, Isszár-sum-éres. Jó egészséget az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg az én uramat! Amit az én uram írt nekem: „Olvassátok fel neki a jeleket Samas színe előtt!” — Még várok a [...] ⁴⁸

Nr. 9. Uramnak a te szolgál, Isszár-sum-éres. Jó egészséget az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg az én uramat!

A helyettes-királyal kapcsolatban, akiről az én uram írt nekem: „a Mars bolygó a Skorpió csillagkép belsejéből jön elő [...]”

⁴⁶ SAA 10, no. 352 (ABL 437, K 168).

⁴⁷ SAA 10, no. 2 (ABL 223).

⁴⁸ SAA 10, no. 11 (CT 53, no. 593).

Ami a jeleket illeti, melyekkel kapcsolatban az én uram írt nekem: miután trónra ültettük őt, Samas színe előtt felolvastuk neki azokat. Továbbá tegnap ismét felolvastam neki azokat, és lehajolván a ruhájából vett darabbal megkötöttem őt. Most úgy fogok cselekedni, miként az én uram utasított engem.⁴⁹

A „Földműves” *bít rimki* rituáléjához kapcsolódó levelek — 669. Sziván (III) hó 9. (június 5.):⁵⁰

Nr. 10. A „Földművesnek”, a mi urunknak a te szolgálád, Adad-sum-uszur és Marduk-sákin-sumi. Jó egészséget a mi urunknak! Nabú és Marduk áldja meg a mi urunkat!

A lánnyal kapcsolatban, akiről a mi urunk azt kérdezte: „Mikor kéne bejönnie?” — mivel ő egy korai (rítushoz kapcsolódik), másfél órával napfelkelte után lépjen be. Nem sokkal azután, hogy a mi urunk megborotválkozott.

A rituálé 11-én este kezdődik.⁵¹

Nr. 11. A „Földművesnek”, az én uramnak a te szolgálád, Adad-sum-uszur. Jó egészséget a „Földművesnek”, az én uramnak! Nabú és Marduk áldják meg a „Földművest”, az én uramat!

Tammuz (IV) hó 13-án, holnap a „Földműves” elmegy a *qerszu*-ba, belép a nádkunyhóba (*kikkiszú*), leül, (majd) *visszatér* a *qerszu*-ból és [...] megy. Egy borbély lép be. A levágott körmök egy palackba kerülnek, amit lepecsételünk, és az ellenséges ország határán túlra viszük.

Másik lehetőségként mindez történhet 15-én is.⁵²

Nr. 12. A „Földművesnek”, a mi urunknak Adad-sum-uszur és Urad-Ea. Jó egészséget a „Földművesnek”, a mi urunknak! Nabú és Marduk áldja meg a „Földművest”, a mi urunkat!

Éjszaka a következő rituálékat hajtottuk végre: én elvégeztem a „Hús elveszejtése”-rituálét, és Urad-Ea egy másikat, Enlil színe előtt. Most a *qerszu*-ba megyünk.

Tegnap elkezdtem a *bít rimki* szertartást. Továbbá elvégeztem egy égetési (*maqlú*) és egy tisztító (*takpirtu*) szertartást. Kirendeltem egy ráolvasópapot (*ásipu*) a siratópap (*kalú*) mellé, és a következő utasítást adtam neki: „Hat napon át ugyanígy cselekedj, így végezd el a tisztítószertartást!”⁵³

Nr. 13. A királynak, az én uramnak a te szolgálád, Nabú-ahhé-eríba. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabú és Marduk áldja meg a királyt, az én uramat!

A holdfogyatkozásról szóló jelentéssel kapcsolatban, amelyről a király, az én uram írt nekem — valamennyi csillagászati jelentés kézhezvétele és felolvasása a király, az én uram apjának színe előtt történt. (Ami a holdfogyatkozásról szóló jelentéseket illeti:) egy ember, akit (jól) ismert a király, az én uram apja, a folyóparton álló *qerszu*-ban olvasta fel a jelentést a(z előző) királynak. Most ez úgy történjék, ahogy a királynak, az én uramnak a legmegfelelőbb.⁵⁴

⁴⁹ SAA 10, no. 12 (ABL 676).

⁵⁰ A dátumhoz lásd AMBOS 2005: 51.

⁵¹ SAA 10, no. 209 (ABL 15).

⁵² SAA 10, no. 210 (ABL 4, K 568).

⁵³ SAA 10, no. 212 (ABL 361).

⁵⁴ SAA 10, no. 76 (ABL 1096).

Bibliográfia

- ABL: HARPER, Robert Francis 1892–1914. *Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum*. The University of Chicago Press — Luzac and Co., London — Chicago.
- ABUSCH, Tzvi — SCHWEMER, David 2011. *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals, I*. Brill, Leiden — Boston.
- AMBOS, Claus 2005. „Rituale für einen Frühaufsteher. Die Ersatzkönigrituale für den assyrischen Herrscher Asarhaddon”, Claus AMBOS et al. (szerk.): *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 51–58.
- AMBOS, Claus 2012. „Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity”, in Petra RÖSCH — Udo SIMON (szerk.): *How Purity Is Made*. Harrassowitz, Wiesbaden. 89–103.
- AMBOS, Claus 2013a. „Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space. *Bit rimki* and the Ritual of the Substitute King”, in Claus AMBOS — Lorenzo VERDERAME (szerk.): *Approaching Rituals in Ancient Cultures*. Fabrizio Serra Editore, Pisa — Roma. 39–54.
- AMBOS, Claus 2013b. „Temporary Ritual Structures and Their Cosmological Symbolism in Ancient Mesopotamia”, in Deena RAGAVAN (szerk.): *Heaven on Earth: Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*. The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago. 245–258.
- BÁCSKAY András — NIEDERREITER Zoltán 2013. „Bölcs tudósok, a nagy istenek titkának őrzői. A tudósok és a tudományos szövegek szerepe a mezopotámiai mágiában”, in NAGY Árpád Miklós (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban, I. kötet: Egyiptom — Mezopotámia — Anatólia — Itália*. Gondolat, Budapest. 183–218.
- CT 53: PARPOLA, Simo 1979. *Cuneiform Texts from the Babylonian Tablets in the British Museum. Neo-Assyrian Letters from the Kuyunjik Collection*. British Museum, London.
- CTN 4: WISEMAN, Donald J. — BLACK, Jeremy A. 1996. *Literary Texts from the Temple of Nabû*. (Cuneiform Texts from Nimrud 4) British School of Archaeology in Iraq, London.
- EPPIHIMER, Melissa 2013. „Representing Ashur: The Old Assyrian Rulers’ Seals and Their Ur III Prototype”, *Journal of Near Eastern Studies* 72: 35–49.
- ESZTÁRI Réka — VÉR Ádám 2017. „Írás a falon. Dániel 5:25 a mezopotámiai ómenirodalom tükrében”, *Axis* 3/2: 9–28.
- FRAHM, Eckart 2017. „List of Assyrian Kings”, in Eckart FRAHM (szerk.): *A Companion to Assyria*. Wiley Blackwell, Malden. 613–616.
- GUICHARD, Michaël — MARTI, Lionel 2013. „Purity in Ancient Mesopotamia: The Paleo-Babylonian and Neo-Assyrian Periods”, in Christian FREVEL — Christophe NIHAN (szerk.): *Purity and the Forming of Religious Traditions in the Ancient Mediterranean World and Ancient Judaism*. Brill, Leiden — Boston. 47–113.
- HUBER, Irene 2005. „Ersatzkönige in griechischem Gewand. Die Umformung der *šar pūhi*-Rituale bei Herodot, Berossos, Agathias und den Alexander-Historikern”, in Robert ROLLINGER (szerk.): *Von Sumer bis Homer. Festschrift für Manfred Schretter zum 60. Geburtstag am 25. Februar 2004*. Ugarit-Verlag, Münster. 339–397.
- HUNGER, Hermann 1968. *Babylonische und assyrische Kolophone*. Butzon & Bercker — Neukirchener Verlag, Kvelaer — Neukirchen-Vluyn.
- JIMÉNEZ, Enrique 2013. „«The Creation of the King»: A Reappraisal”, *KASKAL* 10: 235–254.
- KAISER, Otto 1995. „Arzt und Patient. Der Fall des Asarhaddon, Königs von Assyrien”, *Medizin, Geschichte und Gesellschaft* 14: 9–36.

- KARLSSON, Mattias 2016. *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*. De Gruyter, Berlin.
- KOMORÓCZY Géza 1995. „Nabú-zuqub-kéna, Adad-sum-uszur, Már-Istar. Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában”, in Uő: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Osiris, Budapest. 83–99.
- LAMBERT, Wilfred G. 1998. „Kingship in Ancient Mesopotamia”: John DAY (szerk.): *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East*. Sheffield Academic Press, Sheffield. 54–70.
- LASSEN, Agnete Wisti 2012. *Glyptic Encounters. A Stylistic and Prosopographical Study of Seals in the Old Assyrian Period — Chronology, Ownership and Identity*. (PhD Diss.) University of Copenhagen.
- LAESSØE, Jørgen 1955. *Studies on the Assyrian Ritual and Series* bīt rimki. Ejnar Munksgaard, København.
- LEVEN, Karl-Heinz 2004. „«At Times These Ancient Facts Seem to Lie before Me Like a Patient on a Hospital Bed» — Retrospective Diagnosis and Ancient Medical History”, in Herman F. J. HORSTMANSHOFF — Marten STOL (szerk.): *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*. Brill, Leiden. 369–386.
- LUPPERT-BERNARD, Shelley M. 1998. „Adad-šumu-ušur”, in Karen RADNER (szerk.): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Vol. I, Part 1: A*. Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki. 37–40.
- MACHINIST, Peter 2011. „Kingship and Divinity in Imperial Assyria”, in Johannes RENGGER (szerk.): *Assur — Gott, Stadt und Land*. Harrassowitz, Wiesbaden. 405–430.
- MAUL, Stefan M. 1999. „Der assyrische King — Hüter der Weltordnung”, in Kazuko WATANABE (szerk.): *Priests and Officials in the Ancient Near East*. C. Winter, Heidelberg. 201–214.
- MAY, Naomi N. 2010. „The Qersu in Neo-Assyrian Cultic Setting. Its Origin, Identification, Depiction and Evolution”, in Leonid KOGAN et al. (szerk.): *Proceedings of the 53^e Rencontre Assyriologique Internationale*. Eisenbrauns, Winona Lake. 440–489.
- MAYER, Werner R. 1987. „Ein Mythos von der Erschaffung des Menschen und des Königs”, *Orientalia* NS 56: 55–68.
- PARPOLA, Simo 1970. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal. Part I: Texts*. Butzon & Bercker — Neukirchener Verlag, Kevelaer — Neukirchen-Vluyn.
- PARPOLA, Simo 1971. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal. Part IIa: Introduction and Appendixes* [sic!]. Butzon & Bercker — Neukirchener Verlag, Kevelaer — Neukirchen-Vluyn.
- PARPOLA, Simo 1983. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal. Part II: Commentary and Appendices*. Butzon & Bercker — Neukirchener Verlag, Kevelaer — Neukirchen-Vluyn.
- PARPOLA, Simo 2010. „Neo-Assyrian Concepts of Kingship and Their Heritage in Mediterranean Antiquity”, in Giovanni B. LANFRANCHI — Robert ROLLINGER (szerk.): *Concepts of Kingship in Antiquity*. S.A.R.G.O.N. Editrice, Padova. 35–44.
- PONGRATZ-LEISTEN, Beate 2009. „Reflections on the Translatability of the Notion of Holiness”, in Mikko LUUKKO et al. (szerk.): *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*. Finnish Oriental Society, Helsinki. 409–427.
- PONGRATZ-LEISTEN, Beate 2015. *Religion and Ideology in Assyria*. De Gruyter, Berlin.
- RADNER, Karen 2010. „Assyrian and Non-Assyrian Kingship in the First Millennium BC”, in Giovanni B. LANFRANCHI — Robert ROLLINGER (szerk.): *Concepts of Kingship in Antiquity*. S.A.R.G.O.N. Editrice, Padova. 15–24.
- RIMA 1: GRAYSON, A. Kirk 1987. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia / Assyrian Periods 1) University of Toronto Press, Toronto — Buffalo — London.

- ROCHBERG, Francesca 2018. „*Ina lumun attalî Sîn*: On Evil and Lunar Eclipses”, in Greta VAN BUYLAERE et al. (szerk.): *Sources of Evil: Studies in Mesopotamian Exorcistic Lore*. Brill, Leiden. 285–315.
- RUSSELL, John M. 2017. „The Assyrian Art”, in Eckart FRAHM (szerk.): *A Companion to Assyria*. Wiley Blackwell, Malden. 453–510.
- SAA 3: LIVINGSTONE, Alasdair 1989. *Court Poetry and Literary Miscellanea*. (State Archives of Assyria 3) Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- SAA 4: STARR, Ivan 1990. *Querries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*. (State Archives of Assyria 4) Helsinki University Press, Helsinki.
- SAA 8: HUNGER, Hermann 1992. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. (State Archives of Assyria 8) Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- SAA 10: PARPOLA, Simo 1992. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. (State Archives of Assyria 10) Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- SAA 20: PARPOLA, Simo 2017. *Assyrian Royal Rituals and Cultic Texts*. (State Archives of Assyria 20) Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- SALLABERGER, Walter 2006–2008. „Reinheit. A. Mesopotamien”, in Michael P. STRECK et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie Bd. 11*. Walter de Gruyter, Berlin — New York. 295–299.
- VAN DER TOORN, Karel 1989. „La pureté rituelle au Proche-Orient ancien”, *Revue de l'Histoire des Religions* 206: 339–356.
- VAN DIJK, Jan 1987. *Literarische Texte aus Babylon*. Akademie-Verlag, Berlin.
- VEENHOF, Klaas R. — EIDEM, Jesper 2008. *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*. Academic Press — Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg — Göttingen.
- VERDERAME, Lorenzo 2018. „Travel and Displacement as Part of the Job: The Case of the Neo-Assyrian *ummânuš*”, in Agnès GARCIA-VENTURA (szerk.): *What's in a Name? Terminology Related to the Work Force and Job Categories in the Ancient Near East*. Ugarit Verlag, Münster. 397–416.
- VÉR Ádám 2011. „Sok mágnását karddal ölte le Asszíriában». Assur-ah-iddina utolsó éve”, *Ókor* 10/2: 3–13.
- VÉR Ádám 2018. „A triumphus Asszíriában I.”, *Ókor* 17/1: 20–31.
- YAMADA, Shigeo 2003. „Notes on the Genealogical Data of the Assyrian King List”, in Amnon BEN-TOR et al. (szerk.): *Hayim and Miriam Tadmor Volume*. Israel Exploration Society, Jerusalem. 265*–275*.